

ANTI LILLAK

Teadus kui kultuur: tõlgendavate võrgustike loomine (Science as culture: creating interpretative networks)

Ülalesitatud pealkirja kannab Andrew Jones'i raamatu "Archaeological Theory and Scientific Practice" (eesti keelde tõlgitav kui „Arheoloogia teooria ja teaduspraktika”) 2. peatükk. Sarnaselt esimese peatükiga on autori põhiprobleem siin, kuidas teadus (sealjuures arheoloogia) hangib teadmisi ning kasutab neid, saamaks uusi teadmisi. Ning – kas saadud teadmised on tõepoolest tegelikkust kajastavad või ehk juhtub nii, et oleme sattunud näilikkuse võrku. Peab tunnistama, et probleemikäsitlus on lai. Rääkides arheoloogiast pole autor püüdnud otsekohe süveneda arheoloogilise (kui teadusliku distsipliini) mõtlemise nüanssidesse, vaid alustab teadusest kui sellisest üldiselt. Muidugi teeb Jones seda siiski seoses arheoloogiaga, mis ongi asja mõte. Ta räägib kahesugusest suhtumisest arheoloogia andmestikku. Ühest küljest võib andmeid – esemeid, söeproove, muististe paiknemist maastikul jne – uurida nende kirjeldamise ja empiirilise tunnetamisega. Teisest küljest võib neidsamu andmeid kasutada mineviku tõlgendamiseks, mis ongi üldiselt kaasaegse arheoloogia eesmärgiks.

Esmamulje põhjal võiks arvata, et olukord on üsna lihtne. Mõlemad meetodid andmete kogumisel on tegelikult vajalikud, et saada nähtusest võimalikult põhjalik pilt; üks ilma teiseta tähendaks aga poolikut tulemust (kuivõrd arheoloogia üldse võimaldab anda täielikku pilti – tegelikkuses ei juhtu seda vist kunagi). Me võtame näiteks artefakti, mõõdame ja kaalume seda, kirjeldame väliskuju, värvust ja koostist ja mida kõike veel võimalikku/vajalikku ning võime siis kogu andmestikku kokku võttes hakata järeldama midagi mineviku kohta.

Tegelikult on olukord hoopis keerulisem. Seda on arutatud palju, räägitud ja vaieldud ning mitte asjata. Jutt on tõlgendamisest. Viise, kuidas luua olemasoleva andmestiku põhjal minevikuühiskondade (re-)konstruktsioone, on hulgaliselt ning igapäev neist toetub veidi erisugustele põhimõtetele. Koolkonda, mida ei saaks kritiseerida, pole seni veel olemas ning kui teaduses ei toimu just mingit väga fundamentaalset muutust, siis ei ole sellist ka oodata. Põhilisteks kritiseerijateks on peamiselt sama distsipliini teiste koolkondade esindajad, vähemal määral pisut kaugemate, ent siiski otsapidi sarnaste aladega tegelejad. Sealjuures iseloomustavad koolkondade vahelist kriitikat peamiselt küllaltki põhimõttelised küsimused. Näiteks, kas esemeleidude levik ruumis võib üks-ühele peegeldada abstraktsemate, käega mittekatsutavate (näiteks sotsiaalsete suhete) nähtuste levikut ruumis? Kas inimese individuaalne käitumine on põhijoontes ülemuslik rühma kui terviku käitumisest? Kõrvalseisja jaoks võivad need kohati tunduda muna-või-kana-tüüpi lõputute vaidlustena, ent kuna arheoloogid peavad end reeglina sotsiaalteadlaste kilda kuuluvateks, siis on sellised debatid siiski olulised. Teadus nõuab tugevat teoreetilist tagapõhja. Me ei tohiks, vähemalt võimaluse korral, jääda rahule omaenda vaimusünnitistega, kontrollimata, kas need kajastavad kunagist tegelikkust või on meie isiklikud leiutised. Ning kui keegi jääb saavutatuga sel moel

rahule, siis leidub alati neid, kes ei jää ning kes juhivad kohe tähelepanu võimalikele puudustele, mida veidi teistsugune mõtlemisviis on arvesse võtnud.

Sellisenä teadus töötab ja arenebki. Kummatigi on meie (pean eelkõige silmas arheoloogiatudengeid ja omakorda eriti ennast) ettekujutusse sööbinud teadmine erinevatest teaduslikest koolkondadest ja mõtleviisidest, kes teineteisest sageli aru ei saa või kui saavadki, siis eriti ei nõustu teistega. Arheoloogiatudengid on sotsiaalteaduste ühe esindaja õppijad, seega pole siin põhjust imestada, sest sotsiaalteadustes pole praeguseks hetkeks eriti dogmaatilisi teaduslikke seisukohti, kuigi nende otsimisega on tegeldud palju. Pole olemas spetsiifiliselt humanitaarseid seadusi, millega nõustuksid kõik sotsiaalteadlased (kes oleksid vähegi tõsiseltvõetavad. „Veidrikke” leidub alati igal pool, sellepärast ei saa neid praegu arvestada, aga tulemust ei mõjuta see antud juhul niikuinii). Samas – vähemalt on minul kui väga reaalkaugel inimesel selline mulje – on loodusteadustel, nagu füüsika või keemia, taolised üldkehtivad seadused hoopis rohkem kasutusel. Need distsipliinid on töötanud palju aastakümneid, et leida üldisi seaduspärasusi ning nad on ka seda saavutanud – loodusseadustel on enamasti võrratult rohkem poolehoidjaid kui sotsiaalsetel seadustel.

Teadusele on aja jooksul tekkinud võimas maine. Sellest räägib ka A. Jones (lk 26), suuresti teiste mõtlejate eeskujul. Koguni reklaamid kasutavad oma toote headusele suurema kaalu andmiseks „teaduslikult testitud” silti, kuna teaduslikul teadmisel on usaldusvääruse imidž, erinevalt maagiast või religioonist. Teaduslik mõtlemine annab võimaluse näha asju üldiselt, tuua seaduspärasusi, reegleid ja üldistusi. Kummatigi kerkib siit küsimus, mille juurde tuleme hiljem tagasi – kui humanitaarteadustes on ainuüksi ühe distsipliini sees nii mitu erinevat arvamust koolkonda, kas siis tegemist polegi tegelikult teadusega? Probleem on eelkõige juba Jones’i esimeses peatükis toodud ratsionalismi ja relativismi (lk 6 jj) vahelkordades ning olemustes. Kui võtta eelduseks, et info, mida me saame välisilmast, pole päris sama, mis on tegelikult, siis pole humanitaarteaduste pidamises teaduste perre siiski midagi valesti. Inimesed näevadki asju igaüks pisut erinevalt ning kuna ka teadlased on inimesed, siis tekivadki erinevad koolkonnad.

Täiesti reeglipäraselt koorub eelmisest lausest järjekordne, kuid mitte väheoluline probleem, mis on köitnud ka mitme teadusfilosoofi tähelepanu. Kui inimesed on pisut erinevad ja näevad maailma pisut omamoodi ning kui võtta eelduseks, et teadlased on ka kõigest inimesed (hoolimata oma mõtlemise erilisest treeningust), on lihtne selgitada, miks on humanitaarteadustes nõnda palju erinevaid koolkondi. Ent kuidas on lugu reaalteaduste ja -teadlastega? Ka nemad on inimesed, ometi oleme harjunud käsitlema reaalteadusi kui midagi tõelist, tegelikku kajastavat. Eksiarvamused füüsika ja looduse kohta jäävad meie tavamõtlemises enamasti kuhugi pimedasse keskaega ning inimesed olid toona kui mitte suisa sõgedad ja vaimupimedad, siis lihtsameelsed. Teadusfilosoofid aga on välja toonud aspekte, mis asetavad ka sisuliselt kaasaegseks religiooniks muutunud teaduse kahtluse alla.

Mõtte edasiarendamisel need kahtlused süvenevad. Teaduses on oluline koht jälgimisel ja fikseerimisel. Füüsikas või bioloogias tehakse sageli katseid, et jälgida protsesse oma küsimusepüstituses vajalikus keskkonnas. Enamasti sooritatakse mitu katset järjest ning tehakse nende põhjal kokkuvõttev järeldus. Ent mis peaksid olema need tingimused, mida katses arvesse võtta ning mida talletada? Kas keskkonna temperatuur mõjutab hiirte südametööd? Väga võimalik. Aga ruumi seinte värv? Välistada seda ju ei saa, kuid on raske uskuda, et igas hiirtega tehtavas katses selliseid nüansse arvesse võetakse. Taolisi keskkonnatingimusi on lõpmatult palju ning paratamatult peab katset läbi viiv teadlane tegema teadliku või alateadliku valiku, mida ta konkreetset katses fikseerib. Kui meil pole mõne tegurist isegi aimu, ei saa me seda ka arvestada.

Kõik see puudutab ka arheoloogiat. Tõlgendamisel tulenevaid erinevusi ning nende põhjusi sai juba põgusalt käsitletud, aga praegusel hetkel on isegi olulisem teadvustada, et ka tegevus, mida peame iseenesestmõistetavaks, ei pruugi seda sugugi olla. Miks me mõõdame või kirjeldame mingit artefakti, lootuses sellest mingit sisulist infot saada. Miks me kutsume seda rauast teravikku odaks? Mis omadused peavad teravikul olema, et olla terav? Miks üldse kasutame sõna „terav”? Iga vastus võimaldab küsida uusi küsimusi, sisuliselt lõputult ning seni pole hoolimata mõningaist püüdeist suudetud luua adekvaatset „objektiivset” keelt ja sõnavara.

Me teeme arheoloogiat (või ükskõik, millist teadusharu) vastavalt oma isiklikele kogemustele ja väärtushinnangutele. Sõnavara ja mõtlemine on omavahel seotud ning kannavad kultuuri, mille keskel elame. Teadus sellisena on Lääne-Euroopa algupäraga mõtlemisviis (Jones, lk 28, 36), mis seletab, miks on teadus valdavalt läänelik (Kaug-Ida oma tehnoloogiaga välja arvata; tundub, et seal ollakse mõneti sarnase mõttemaailmaga, millesse teaduslik mõtlemine sellisena hästi sobib, kuigi vahest teise nurga all). Arheoloogia pole siin erand – kui me räägime arheoloogia teooriast, siis jooksevad korduvalt läbi just läänelikud, sh eriti anglosaksi nimed. Ülejäänud maailm teeb arheoloogiat Lääne malli järgi. Me ei pea alternatiivseid mineviku-uurimise meetodeid, näiteks esivanemate vaimudelt küsimist, just eriti normaalseks, kuigi see on võib-olla laialt levinud tegevus teistsuguse kultuuriga ühiskondades. Teaduse ülekaal läänelikes ühiskondades jätkub ilmselt ka tulevikus, ehkki ma ei julge pikaajalisi ennustusi teha. Üleöö aga vaevalt et midagi muutuda saab.

Nagu juba varem mainitud, on mitmed teadusfilosoofid mõtisklenud teaduse olemuse üle ning leidnud neis teatud küsitavusi. Üks mõjukamaid ja kuulsamaid neist on kahtlemata Thomas S. Kuhn, kelle teos „Teadusrevolutsioonide struktuur” („The Structure of Scientific Revolutions“, esmatrükk 1962, eesti keeles 2003) on leidnud väga laialdast tsiteerimist ja poolehoidu. Hariduselt füüsik, on ta uurinud teaduse ajalugu ning seda, kuidas teadlased oma tööd üldiselt teevad ning järeldanud, et teaduses esinevad laialdased nähtused, mida ta ise kutsub paradigmadeks. Nende puhul on tegemist ühe distsipliini erinevate koolkondadega, kes suhtuvad allikmaterjali niivõrd erinevalt, et nende omavahelises suhtlemises ei saagi tekkida tõsiseltvõetavat dialoogi – ühed räägiksid kujundlikult aiast, teised aiaaugust. Tundub, et see mõte on teadlastele üldiselt väga meeldinud ning termin „paradigma” on

sellisena läinud väga laialt kasutusse. Muidugi on ka Kuhn kritiseeritav ning minagi isiklikult julgen väita, et tal on mõnes mõttes õigus ja ei ole ka. Ühest küljest on juba kaks inimest üksteisest nii erinevad, et nad ei saa ühe ja sama mõistet mõista täpselt ühtemoodi – juba kõikvõimalikud mõistega seostuvad hinnangud muudavad suhtumise individuaalseks. Teisest küljest aga oleks inimestel väga keeruline omavahel suhelda, kui nad üksteisest üldse aru ei saaks – vähemalt mingil määral peavad mingid mõisted olema rohkemal või vähemal määral arusaadavad kõigile suhtlejatele. Ning pidades meeles, et Kuhn toob lõviosa oma näidetest läänelikust füüsikateadusest, peab tahtmata eeldama, et teadlased, kes kuuluvad küll erinevate paradigmatide pooldajate sekka, ent kelle distsipliini harud pärinevad vähemalt mingilgi määral samast tüvest, peaksid olema võimelised dialoogiks – vähemalt mingil määral. Selle nurga alt on Kuhni termin „ühismõõdutus” kasutatav vaid alles alates mingist hetkest, samas kui mingi osa on ikka ühismõõdetav.

Usun seda kehtivat ka arheoloogias. Muidugi peab meeles pidama, et see ühismõõdetav osa ei pruugi sugugi olla alati sama. Mida protsessualist jagab ühist marksistiga, ei pruugi ta teha strukturalistiga. Erinevalt reaalteadustest aga pole sotsiaalteadustes jälgitavad nii totaalsed paradigmatide vahetused kui Kuhn füüsika ajaloo põhjal näitab. Siin on tänaseks päevaks omaseks saanud üpriski lai mõtete paljus, mis muutub pigem kiiresti ja pidevalt, kui suurte hüpetena. Suuresti aitab sellele kaasa ka eelpoolmainitud „dogmaatiliste” mõtete minimaalne (kui üldse) esinemine, mis ei lase erinevate koolkondade ideedel stagneeruda.

Nii koolkondadele eraldi kui ka teadusele tervikuna on seega omane teatud selektiivsus, mida peetakse uurimisel ja teadmiste omandamisel oluliseks ja mida mitte. Taoline valik ise on juba tõlgendus, mis lähtub isiklikest otsustest ja taustast. On „teadmisi” (jutumärkides seetõttu, et me ju ei tea kindlalt, kas need ka adekvaatsed on), mida me ei kipu ise tõestama, sest sellega on tegeldud juba varem ning tulemused tunduvad senimaani olevat rahuldavad. Teaduses üldlevinud harjumuse kohaselt võetakse paljud sellised „teadmised” aluseks ning rajatakse nende põhjal uusi tulemusi. Tõeline ideaalteadlane prooviks ilmtingimata kõik teiste poolt tehtud katsed ise järele ning kasutaks vaid oma tulemusi edasises uurimustöös, ent vaevalt et ta niimoodi eriti kaugele jõuaks. Kui teadlased kahtleksid kõigis senistes tulemustes, siis ei saaks nad üldse kuskilt alustada, vaid jääksid juba eos ummikusse. Igapäevapraktikas nii aga ei tehta ning ainus lahendus tundub olevat hoolikas läbimõtlemine ja eriti inimese – nii enda kui teiste subjektiivsuse teadvustamine, nii palju, kui see üldse on võimalik. Samas pole karta liigset rahulolu tehtuga – nagu juba eelnevalt öeldud, kaheldakse aeg-ajalt siiski varasemates tulemustes (eriti kui need on saadud kellegi teise poolt. Enese ümberkasvatamine on eelkõige vanematel teadlastel võrdlemisi keeruline ülesanne) ning toimub ka üsna suuremahulisi kursimuutusi. Nõnda arenevad ja hääbuvad koolkonnad, nõnda sünnivad ja vahetuvad erinevad paradigmatid.